

KANT A OSVIETENSTVO

LUBOMÍR BELÁS, Katedra filozofie FF PU, Prešov

BELÁS, L.: Kant and Enlightenment
FILOZOFIA 54, 1999, No 7, p. 457

The paper examines Kant's understanding of the Enlightenment. It derives from Kant's ideas embodied in his writing *A response to the question: What is Enlightenment?* The latter was followed by other writings, in which Kant examined what he called the ability to think independently as an important characteristic of Enlightenment. In this sense the author pays attention also to an important turn in Kant's thinking, by which he modified his original approach to revolution (before this turn he saw the revolution as a sign of history verifying his prediction of the historical progress of man).

Several remarkable interpretations of Kant's definition of Enlightenment in the writings of J. Mittlestrass, M. Foucault and K. Kosik are mentioned as well.

Najznámejšie, skoro až *klasické* poňatie osvietenstva podal Kant vo svojom *malom spise*, ktorý pod názvom *Odpoveď na otázku: Čo je to osvietenstvo?* vyšiel v roku 1784 v *Berlinische Monatschrift*. Čo sa týka jeho významu, netreba podľa mňa akcentovať jeho *príležitostnú povahu* ([1], 368), ale treba ho vidieť v inom smere, a to predovšetkým z hľadiska *intelektuálnej hĺbky* Kantových *filozoficko-kritických* iniciatív, predstavujúcich *dovršenie* i transcendentálne *prekonanie* ideovo-teoretických výsledkov osvietenského *vrenia ducha*. Zároveň je tento spis veľmi tesne prepojený s Kantovou filozoficko-dejinnou koncepciou, ktorá v ňom v istom zmysle dosahuje svoje *naplnenie* ([2], 242).

Osvietenstvo podľa Kanta predpokladá slobodu "užívať verejne vo všetkom svoj rozum" ([3], 382). V nadväznosti na to potom diferencoval *verejnú a súkromnú* používanie rozumu a takto ich ďalej charakterizoval: Pod *verejným* používaním vlastného rozumu "však rozumiem také, pri ktorom niekto používa svoj rozum ako učenec pred celou verejnosťou čitateľského sveta." ([3], 383). Toto *verejné* používanie rozumu musí byť *neobmedzené*. Inak je to v prípade *súkromného* používania rozumu, ktorý niekto používa "v nejakej zverenej občianskej funkcii alebo úrade. V mnohých záležitostiach, ktoré sa týkajú záujmov obce, je však nevyhnutný určitý mechanizmus, vzhľadom na ktorý sa musia niektorí členovia obce správať iba pasívne, aby ich vláda pomocou umelo vytvorenej jednomyselnosti viedla k verejným účelom alebo aby im aspoň zabránila tieto účely mariť. Tu potom nie je dovolené rozumovať, ale musí sa poslúchať" ([3], 383). Aké sú dôvody tohto rozlišovania? Reprezentatívne *symboly* vtedajšieho politického režimu, napr. *dôstojník, finančný úradník a duchovný*, boli podľa Kanta *oporou a garanciou* stability existujúceho poriadku v štáte. Toto *rozlišovanie* je teda podmienené *štátnopoliticky*. Práve toto miesto v texte spolu s formuláciou, že "tento náš vek je vekom osvietenstva alebo vekom Friedricha II." ([3], 385), nastolil ako základný problém Kantov vzťah k *osvietenému* režimu. A tak sa objavujú názory o *adoratívnom* postoji

Kanta ako občana pruského štátu. Ako na ne máme reagovať? Nuž asi tak, že pokiaľ ide o dôsledné riešenie nastoleného problému, musíme pozorne analyzovať celý text. Tu sa ukáže Kantova občiansko-politická pozícia v zložitejšej, *ambivalentnej* podobe. Na jednej strane je tu akoby *rezignácia*; na strane druhej *jasná* požiadavka, napríklad aj táto: "Žiadna epocha sa nemôže zaviazat' a zaprisahať, že uvedie nasledujúcu epochu do stavu, ktorý by jej znemožňoval rozširovať poznatky (hlavne tie najdôležitejšie), očisťovať ich od omylov a vôbec postupovať v osvete dopredu. Bol by to zločin proti ľudskej prirodzenosti, ktorej pôvodné určenie spočíva práve v tomto postupe dopredu; ... Skúšobným kameňom všetkého, čo možno ustanoviť ako zákon pre národ, je otázka, či by si taký zákon mohol uložiť nejaký národ sám... O tom, o čom sa osebe nesmie uznieť ani národ sám, o tom však smie o to menej o národe rozhodnúť panovník; lebo jeho zákonodarná autorita spočíva v tom, že vo svojej vôli zjednocuje celkovú vôľu národa." ([3], 384, 385). *Osvietenstvo* musí podľa Kanta vystúpiť až k *trónom* a vplývať aj na *zásady ich vlády*; a vláda samotná musí, ako žiada nemecký filozof, *zaobchádzať s človekom, ktorý je viac než stroj, spôsobom zodpovedajúcim jeho dôstojnosti* ([3], 387).

Dôležitejšie ako jeho *politické odporúčania* sú z hľadiska témy tejto práce však Kantove vyjadrenia k *systematickej* podobe osvietenstva. Ich zhrnutím je *preslávená definícia*, ktorou sa začínajú takmer všetky monografie, učebnice, kompendiá a príručky traktujúce problém osvietenstva a jeho myslenia. V tejto súvislosti sa však musíme vrátiť na úplný začiatok Kantovho textu, k jeho prvým vetám. "Osvietenstvo" - napísal Kant - "je vystúpenie človeka zo svojej nesvojprávosti, ktorú si zavinil sám. Nesvojprávosť je neschopnosť používať svoj vlastný um bez vedenia druhým. Túto nesvojprávosť si človek zaviňuje sám, a to vtedy, keď jej príčinou nie je nedostatok umu, ale nedostatok rozhodnosti a odvahy používať ho bez cudzieho vedenia. Sapere aude! Maj odvahu používať svoj vlastný um! - to je teda heslo osvietenstva." ([3], 381). Svoju definíciu osvietenstva rozvinul Kant ďalej takto: "Lenivosť a zbabelosť sú príčinou toho, prečo taká veľká časť ľudí aj potom, čo ich príroda už dávno oslobodila od cudzieho vedenia, predsa po celý život rada zostáva nesvojprávná a prečo sa druhí tak ľahko ponúkajú za ich poručníkov. Je také pohodlné byť nesvojprávny!" ([3], 381). Kantova definícia osvietenstva je podľa **Mittelstrassa** *úsporná* a zároveň *výstižná*, preto k nej pripojil svoj vlastný *obsiahlejší* komentár, v ktorom sa vyjadril takto: "Neschopnosť používať svoj vlastný um bez usmerňovania inými viedla v dejinách myslenia k závislosti od tradovaných, často autoritárne vystupujúcich názorov, proti ktorým sa usiluje uplatniť a presadiť túžba po samostatnosti rozumu. Túto závislosť si vôbec nemusíme uvedomovať, ale vyskytuje sa všade tam, kde medzi predpoklady samostatného myslenia už nepatrí povinnosť zdôvodňovať, aj keď ju ako takú nikto vážne nepopiera. To znamená, že závislosť sa vyskytuje všade tam, kde sa predčasne uspokojíme so sekundárnymi rozlíšeniami. Usmerňovanie umu pri bližšom pohľade, preberá história, a to tak história cudzieho myslenia (uchovaného v tradícii), ako aj história vlastného myslenia (prejavujúceho sa v životopise). Pritom rozhodnutie používať *vlastný rozum*, ako hovorí Kant na inom mieste,¹ neznamená nič iné, len požiadavku, *aby sme sa pri všetkom,*

¹ Mittelstrass tu má na mysli Kantovo dielo *Was heisst: sich im Denken orientieren?* z roku 1786.

čo máme predpokladať, sami opýtali, či naozaj nachádzame dôvod, prečo niečo predpokladáme, alebo či naozaj nachádzame pravidlo, ktoré vyplýva z toho, čo predpokladáme, a ktoré by sa mohlo stať všeobecným princípom nášho používania rozumu. Miera tohto pýtajúceho sa (a overujúceho) úsilia nakoniec rozhoduje o tom, kto preberá usmerňovanie umu (alebo rozumu): buď história, alebo (v Kantovom zmysle) kritika.

V negatívnom prípade, keď usmerňovanie preberá história, zavinili sme si nesvojprávnosť sami. Zabúdame, že práve človek je v konečnom dôsledku subjektom názorov, ktoré v zvláštnom prípade určujú individuálne myslenie. Je subjektom tak spoločných dejín (minulých dejín, ktorých motívy možno pochopiť v konaní jednotlivcov), ako aj vlastných dejín (biografie individuálneho myslenia a konania). *Východisko človeka z nesvojprávnosti, ktorú si sám zavinil*, podľa ktorého človek vo svojom konaní (ku ktorému patrí aj používanie rozumu) a v celých dejinách tohto konania má do činenia sám so sebou." ([4], 117). A to je podstatný rozmer nielen Kantovej definície osvietenstva, ale v širších súvislostiach aj ústredný moment jeho koncepcie filozofie dejín.

Názor, podľa ktorého nevyhnutne musíme používať svoj vlastný um, sa ďalej artikuluje v požiadavke *myslieť samostatne* ([5], 306). Je to požiadavka, s ktorou Kant do istej miery bojuje na dvoch frontoch. Na jednej strane sa obracia proti *závislosti od cudzieho myslenia* (ktoré je objektivizované v bežných názoroch, čiastočne inštitucionalizovaných v tradíciách), označenej ako *nesvojprávnosť zavinená sebou samým*; na druhej strane ide o vystúpenie proti *blúznivému rozumu* ([6], 405), ktorý vo svojich vlastných špekulatívnych náčrtoch postupuje *nekriticky*. Takéto myslenie je v istom zmysle *nesvojprávne*, pretože nechápe svoju *kritickú schopnosť* a stráca sa v sofistickom zdaní, ktoré sa tu opakuje ako *dogmatické zdanie* ([7], 68) a produkuje sa aj v podobe Kantom kritizovaného *vznešeného tónu* ([8], 482), v ktorom rozumom zrodená inšpirácia zaberá miesto *pojmovej práce* ([4], 118). Treba zdôrazniť, že keď Kant uvažoval o *samostatnom myslení*, rozumel ním práve tú pojmovú prácu, ktorá sama *realizuje* osvietenstvo vo vlastnom zmysle. V nadväznosti na uvedenú skutočnosť je úplne jasné, že **Hegel** mohol neskoršie plným právom o Kantovej filozofii povedať, že je to "teoreticky osvietenstvo pozdvižené na úroveň metódy" ([9], 395). Rozhodnutie *používať svoj um a samostatne myslieť* nepredpokladá ešte žiadne *obsahové poznanie* ([4], 118). Primárne je ale oveľa viac *negatívnym princípom*, ktorý má stáť predovšetkým proti *cudzemu poznaniu*. Tak možno povedať, že osvietenstvo sa u Kanta neurčuje ani tak *poznatkami* ([5], 306), ako skôr *otvorenosťou* úsilí o *vlastné zdôvodnenie* ([4], 118). Takéto určenie potom *koriguje* frekventované presvedčenie *druhého osvietenstva*, v zmysle ktorého sa osvietenstvo vymedzuje prostredníctvom množstva *encyklopedického poznania*. Sebauvedomenie *osvietenstva*, ako to ukázal Kant vo svojej reflexii tohto duchovno-sociálneho pohybu, sa v žiadnom prípade *nevyčerpáva* takýmto *presvedčením*. **Mittelstrass** v tejto súvislosti uviedol jeden zaujímavý fakt. *Sapere aude!*, čo bolo podľa neho *heslom osvietenstva*, sa nachádza v kantovskom zmysle už v *Encyklopédii* a formuloval ho **Diderot** vo svojom článku *Éclectisme* ([4], 119), v ktorom *vodca encyklopedistov* tvrdil, že "eklekticismus je filozofia, ktorá predpokladá predsudky, tradíciu, všeobecný súhlas, slovom všetko, čo podmaňuje ľudského ducha, núti ho premýšľať a opätovne jasne formulovať zásady diskutujúcich, prijať to, čo

dokazuje jeho skúsenosť a rozum." Odhliadnuc od *chyby krásy* spočívajúcej v tom, že Kantovo určenie osvietenského myslenia tu vystupuje ako určenie *eklektického* myslenia, sa Diderot i Kant stotožňujú. Pokiaľ sa tematizuje Kantovo definovanie osvietenstva, je namieste doložiť, že sa mu podarilo pregnantne určiť *dejinné sebaepochopenie* osvietenstva: "Mysliet' samostatne znamená hľadať najvyšší skúšobný kameň pravdy v sebe samom čiže vo svojom vlastnom rozume; maximou myslieť *vždy* (podč. L.B) samostatne je *osvietenstvo* ([5], 306). Kantovo poňatie *osvietenstva* nie je statické, jednoznačné. Poukazuje na to v prvom rade jeho odpoveď na otázku, či *teraz* žijeme v *osvietenom veku*. "Nie" - tvrdil -, "ale iste žijeme vo veku *osvietenstva*. K tomu, aby ľudia - podľa súčasnej situácie - boli ako celok v stave, alebo aby sa mohli doň čo i len dostať, vo veciach náboženstva dobre a spoľahlivo používať svoj rozum, ešte chýba veľmi mnoho. Avšak o tom, že sa im teraz otvára voľné pole, aby sa k tomu slobodne prepracovali, a že prekážok brániacich ich všeobecnému osvieteniu alebo ich vymaneniu z nesvojprávnosti, ktorú si zavinili sami, pozvoľna ubúda, predsa len máme zreteľné znamenia." ([3], 385). Podľa Kanta nie je problém založiť *osvietenie* jednotlivého subjektu na *výchove*, osvietiť *vek* je však *veľmi zdĺhavé* ([5], 307), lebo existuje množstvo vonkajších prekážok, ktoré tomu bránia alebo to sťažujú. Osvietenstvo je, ako napísal v *Kritike súdnosti*, "síce v tézach ľahká, v hypotézach ale ťažká a pomaly postupujúca vec; lebo mať rozum nie pasívny, ale vždy sám sebe zákonodarný, je síce čosi celkom ľahké pre človeka, ktorý chce byť v súlade so svojím bytostným určením a nechce vedieť nič, čo je nad jeho um, ale úsilie o to, čo je nad umom, možno len ťažko zabrániť a nikdy nebudú chýbať tí, čo s veľkou sebadôverou sľubujú uspokojiť túto túžbu po vedení, preto musí byť veľmi ťažké zachovať alebo vytvoriť to, čo je iba *negatívne* (ktoré tvorí vlastnú osvietenosť), v spôsobe myslenia (zvlášť verejného)" ([10], 116). Potom možno akceptovať názor M. Foucaulta, podľa ktorého osvietenstvo ako *vykročenie človeka z nesvojprávnosti, ktorú si zavinil sám*, charakterizuje Kant jednak ako *prebiehajúci proces*, jednak ako *istú úlohu a záväzok* ([1], 365), ba dokonca *povinnosť spojenú s ľudskou prirodzenosťou a svätými právami človeka*. Ďalej Foucault tvrdí, že historická udalosť osvietenstva z nás síce svojprávnych ľudí zatiaľ neurobila, predsa však možno tejto *kritickej, na prítomnosť orientovanej Kantovej otázke Čo je to osvietenstvo?* prisúdiť istý význam. "Myslím si", píše autor, "že táto Kantova reflexia je spôsobom filozofovania, ktorý bol v posledných dvoch storočiach pomerne významný a efektívny. Kritickú ontológiu nás samých samozrejme nemožno brať ako nejakú teóriu, doktrínu alebo dokonca ako akýsi celok akumulovaného vedenia; je to postoj, éthos, filozofický život, v ktorom je kritika toho, čím sme, súčasne historickou analýzou medzi, ktoré sú nám uložené, a experimentom ich možného prekročenia.

Tento filozofický postoj musí byť vyjadrený v práci vykonávanej formou skúmaní. Tieto skúmania majú svoju metodologickú koherenciu v archeologickom a zároveň genealogickom štúdiu praxí, ktoré sa chápu ako technologické typy racionality a zároveň ako strategické hry slobôd; majú svoju teoretickú koherenciu v definícii historicky jedinečných foriem, v ktorých sa problematizovali všeobecné rysy našich vzťahov k veciam, k ostatným ľuďom i k nám samým. Ich praktická koherencia tkvie v snahe umožniť, aby historicko-kritická reflexia podstúpila test konkrétnej praxe" ([1], 378). Nechce ďalej tvrdiť, že táto kritická úloha *obnovuje doposiaľ vieru v osvietenstvo*,

podľa jeho názoru však táto úloha vyžaduje *prácu na našich obmedzeniach*, t.j. trpezlivú činnosť, "ktorá dáva formu našej netrpezlivosti, s ktorou sa dožadujeme slobody" ([1], 378). Toľko teda Foucaultovo hodnotenie Kantovho *osvietenského* spisu, ktorý stojí v istom zmysle na križovatke *kritickej a historickej reflexie*. Je tu jasne reflektované prepojenie kritiky, rozumu, osvietenstva, emancipácie a dejinného postupu ľudského rodu smerom k vlastnej *vojprávnosti*, keď sa *dobová, prítomná skutočnosť* skúma na celom dejinnom pozadí vymedzenom ako nekonečný priestor ľudských činov a skutkov, podrobujúcich sa *kriticko-historickej* analýze.

Vo vzťahu k svojej dobe Kant upozorňoval na to, že na občiansku slobodu teraz nemožno veľmi siahť, ak sa nemá pocítiť nevýhodnosť takéhoto postupu či už vo vnútri štátu, alebo aj smerom navonok. Kant, sledujúc pozvoľné napredovanie slobody, vyhlásil: "Ak sa občanovi bráni hľadať svoje blaho akýmkoľvek pre neho ľubovoľným spôsobom, ktorý sa môže znášať so slobodou ostatných, brzdí sa čulosť nepretržitého vzájomného styku, a tak zase sily celku. Preto sa osobné obmedzovanie človeka v tom, čo robí i nerobí, stále viac ruší, pripúšťa sa všeobecná náboženská sloboda; a tak spolu s prítiaľajúcim sa bláznovstvom a vrtošivosťou pozvoľne vzniká *osveta*, veľké dobro, ktoré musí ľudský rod vyťažiť dokonca aj zo sebeckého úmyslu svojich vládcov rozpínať sa, ak len ľudia poznajú, čo je pre nich prospešné." ([11], 69). Táto osveta pokračuje podľa Kanta ďalej a s ňou i *určitá účasť srdca na dobre*, ktorej by sa osvietený človek, pokiaľ ju chápe, nemal vyhnúť. Kant vymedzil naznačený postup smerom k politickej moci každého štátu, lebo opak by znamenal úbytok síl štátu *vo vonkajšom* vzťahu. Možno povedať, že si jasne všimol prepojenie politických faktorov, založených *na všetkých remeslách*, a to na *vnútornej úrovni*, ako aj v medzištátnych stykoch. Treba však zdôrazniť, že v jeho ponímaní slobodné usilovanie, či už jednotlivých občanov, alebo aj štátov, o dobro a všeobecné blaho podľa neho vytváralo základné predpoklady stability, a tým aj rozšírenia slobody a práva na oboch úrovniach mocensko-politických aktivít.

Zaujímavé je aj to, že Kant v klasickom *osvietenskom* spise prezentoval svoj názor na *revolúciu*, pravda, podmienený vlastnou definíciou *osvietenstva* založenou na *povolnosti všetkých ľudí na samostatné myslenie*. V tejto súvislosti poznamenal: "Revolúciou sa snáď možno zbaviť osobného despotizmu alebo vykorisťovania a zväle, nikdy ňou však nedosiahneme *skutočnú reformu myslenia* (podč. L.B.); nové predsudky budú rovnako nástrojom ovládania bezmyšlienkovitého davu ako tie staré." ([3], 382). Táto pozícia smerovala k zabezpečeniu *verejného pokoja a jednoty obce*. Permanentným pozorovaním a posudzovaním aktuálnych sociálnopolitických udalostí Kant dokázal prekročiť *tieň* mnohých svojich pôvodných stanovísk. Presvedčivým dôkazom istej modifikácie jeho postojov je napríklad aj to, že na rozdiel od iných predstaviteľov nemeckej kultúry a filozofického myslenia dokázal spravodlivo a pritom reálne zhodnotiť *francúzsku revolúciu*. Charakterizoval ju takto: "Revolúcia duchaplného národa, ktorá v dnešných dňoch prebieha pred našimi očami, sa môže podariť, alebo môže stroskotať; môže byť naplnená biedou a ukrutnými činmi do takej miery, že normálne zmýšľajúci človek, aj keby ju chcel považovať za šťastnú, by nikdy nemohol pristúpiť na tento experiment za takúto cenu. Tvrdím, že táto revolúcia vyvoláva v myšliach všetkých divákov (ktorí nie sú do tejto hry zapletení) účasť, ktorá hraničí s entuziazmom, ktorej

prejavy sú spojené s nebezpečenstvom a ktorá nemôže mať inú príčinu než morálne základy v ľudskom pokolení." ([12], 358). Revolúciu pokladal Kant za danosť *dejinného významu*, predstavujúcu verifikáciu jeho filozofickodejinnnej prognózy pohybu ľudského rodu realizovaného dejinami. Pomenoval ju *Geschichtszeichen* (signum rememorativum, demonstrativum, prognosticon) - *dejinné znamenie* ([12], 357), ktoré zladuje horizonty prítomnosti a budúcnosti, možno ho však aplikovať aj na minulosť. Revolúcia sa stala podľa Kanta dôležitou súčasťou *skúsenosti* ľudského rodu, potvrdzujúcou *kontinuitu* jeho dejinného procesu. Kant pri hodnotení revolúcie ako dejinnej danosti akcentoval jej morálne, právne a politické implikácie.

Tento dôležitý *posun* v Kantovom poňatí osvietenstva sa jasne prejavuje v spise *Spor fakúlt*, ku ktorému bola pripojená *Obnovená otázka* skúmajúca, či sa ľudské pokolenie nachádza na ceste neustáleho zdokonaľovania. Kant tu k svojim dovtedajším úvahám o podstate osvietenstva pridal *nový prvok - osvietený národ* ([13], 521), vedomý si svojich práv a povinností vo vzťahu k štátu, spojený s entuziazmom smerujúcim k *ideálnemu, čisto morálnemu*, ktoré sa prejavuje v **pojme práva**. Výraznejšie sa tu venoval aj **spôsobu vlády**, ktorý by si mal podľa jeho názoru zvoliť ľud sám *cestou odvahy a rozhodnosti*, podľa všeobecných právnych princípov, založených na **slobode človeka**. Kantovo poňatie osvietenstva, píše **K. Kosík**, "stojí a padá *s jednotou a prelinaním* štyroch vzájomne prepojených prvkov: oslobodzujúceho pohybu z nesvojprávnosti, pohybu, ktorý človeka napriamuje a robí ho hodným (würdig) slobody; architektonickej štruktúry rozumu, ktorý je opätovne rozohrávanou súhrou otázok Čo môžem vedieť?, Čo mám konať?, V čo smiem dúfať?; entuziazmu osvieteného ľudu ako konkretizácie a zovšeobecnenia *odvahy* vedieť (Sapere aude!); výsledkom je *konštitúcia*, keď sa ľud sám riadi podľa zákonov slobody a spravodlivosti (*das Volk regiert sich selbst nach Gesetzen der Freiheit und Gleichheit*)" ([14], 138).

Takto vymedzené osvietenstvo je podľa neho *dejinnou udalosťou*, ktorá nemôže byť ani zvrátená, ani zabudnutá. Kantovo *osvietenstvo*, pokračuje Kosík ďalej, "nie je charakteristikou jednej minulej epochy, ale je dejinno-filozofickou definíciou človeka: ľudskosť človeka je v tom, že má odvalu vyslobodiť sa z nesvojprávnosti, do ktorej ako konečná bytosť môže kedykoľvek upadnúť" ([14], 139).

Kantovo *Sapere aude!*, ak máme jeho úvahy o osvietenstve hodnotiť v kontexte s celým jeho projektom filozofie dejín, je tiež "mottom celých ľudských dejín" ([2], 242), pretože tu ide o postupné sebaoslobodzovanie, sebaytváranie človeka spojené s *veľkou témou* klasickej filozofie dejín - s **určením človeka** realizovaným jeho dejinno-kultúrno-teoretickou aktivitou.

LITERATÚRA

- [1] FOUCAULT, M.: Co je to osvícenství? In: Filosofický časopis XLI, 1993, č. 3.
- [2] CASSIRER, E.: Kants Leben und Lehre. Darmstadt 1994.
- [3] KANT, I.: Odpověď na otázku: co je to osvícenství? In: Filosofický časopis XLI, 1993, č. 3.
- [4] MITTELSTRASS, J.: Neuzeit und Aufklärung. Berlin - New York 1970.
- [5] KANT, I.: Was heisst: sich im Denken orientieren? In: KANT, I.: Von den Träumen der Vernunft. Kleine Schriften zur Kunst, Philosophie, Geschichte und Politik. Leipzig und

Weimar 1979.

- [6] KANT, I.: Das Ende aller Dinge. In: KANT, I.: Von den Träumen der Vernunft. Kleine Schriften zur Kunst, Philosophie, Geschichte und Politik. Leipzig und Weimar 1979.
- [7] KANT, I.: Kritika čistého rozumu. Bratislava 1979.
- [8] KANT, I.: Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie. In: KANT, I.: Kleine Schriften zur Kunst, Philosophie, Geschichte und Politik. Leipzig und Weimar 1979.
- [9] HEGEL, G. W. F.: Dějiny filosofie III. Praha 1976.
- [10] KANT, I.: Kritika soudnosti. Praha 1975.
- [11] KANT, I.: Idea ku všeobecným dejinám v svetoobčianskom zmysle. In: KANT, I.: K večnému mieru. Bratislava 1996.
- [12] KANT, I.: Der Streit der Fakultäten. In: KANT, I.: Werkausgabe: in zwölf Bänden. (Hrsg. Von W. Weischedel); Bd. XI. Frankfurt am Main 1991.
- [13] KANT, I.: Erneuerte Frage: Ob das menschliche Geschlecht im beständigen Fortschreiten zum Besseren sei? In: KANT, I.: Von den Träumen der Vernunft. Kleine Schriften zur Kunst, Philosophie, Geschichte und Politik. Leipzig und Weimar 1979.
- [14] KOSÍK, K.: Předpotopní úvahy. Praha 1997.

PhDr. Lubomír Belás, CSc.

Katedra filozofie FF PU

ul. 17. novembra č. 1

080 78 Prešov

SR